

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

मराठी दलित आत्मकथन साहित्य : उपेक्षित जीवनानुभवांचा वेध

प्रा. डॉ. विनोद वासुदेव उपर्वट

मराठी विभाग प्रमुख, प. खा. भ. सेवा मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, देवपूर, धुळे (महाराष्ट्र)

सारांश:

मराठी दलित आत्मकथन साहित्याने मराठी वाङ्मयाला केवळ नवीन अनुभवविश्व दिले नाही, तर भारतीय समाजातील जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, दारिद्र्य, भूक, श्रम, सामाजिक बहिष्कार, स्त्रियांचे दुहेरी शोषण आणि मानवी प्रतिष्ठेसाठीचा संघर्ष यांचे वास्तवही प्रभावीपणे समोर आणले. मुख्य प्रवाहातील साहित्याच्या केंद्रापासून दीर्घकाळ दूर राहिलेल्या समाजघटकांनी आत्मकथनाच्या माध्यमातून स्वतःच्या जीवनाचा अर्थ स्वतःच सांगण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे दलित आत्मकथन हे केवळ एका व्यक्तीचे जीवनचरित्र न राहता एका समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे आणि सामाजिक इतिहासाचे दस्तऐवज बनले. 'बलुतं', 'उपरा', 'अक्करमाशी', 'उचल्या', 'माज्या जल्माची चित्तरकथा', 'जिणं आमुचं', 'आयदान' आणि 'कोल्हाट्याचं पोर' यांसारख्या आत्मकथनांतून जात, वर्ग, लिंग, भटक्या-विमुक्तांचे जीवन, शिक्षणाची आकांक्षा आणि सामाजिक परिवर्तन यांचे विविध पैलू स्पष्ट होतात. प्रस्तुत शोध निबंधात या साहित्याचे समाजशास्त्रीय दृष्टीने विश्लेषण करून उपेक्षित अनुभवांचे सामाजिक अर्थ, आत्मभान आणि प्रतिकाराची प्रक्रिया स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुख्य शब्द :

दलित साहित्य, आत्मकथन, जातिव्यवस्था, उपेक्षा, अस्पृश्यता, सामाजिक बहिष्कार, आंबेडकरी विचार, दलित स्त्री, शिक्षण, सामाजिक परिवर्तन.

प्रस्तावना:

साहित्य हे समाजाच्या अनुभवांचे, मूल्यांचे आणि अंतर्विरोधांचे अभिव्यक्त रूप असते. मात्र प्रत्येक काळातील मुख्य प्रवाहातील साहित्य समाजातील सर्वच घटकांचे जीवन समान प्रमाणात व्यक्त करते असे नाही. भारतीय समाजातील जातीय विषमतेमुळे दीर्घकाळ सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्तरावर उपेक्षित राहिलेल्या समाजघटकांचे दैनंदिन जीवन मराठीच्या अभिजन साहित्यविश्वात पुरेशा प्रमाणात दिसत नव्हते. दलित साहित्याच्या उदयानंतर हे चित्र मूलभूतरीत्या बदलले. रंगराव भोंगळे यांच्या मते "दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्याला सामाजिक वास्तवाचा असा भाग दाखविला, जो परंपरागत वाङ्मयीन अनुभवाच्या बाहेर राहिला होता."¹ त्यांनी 1975 ते 1990 या कालखंडात मराठीत मोठ्या प्रमाणात दलित आत्मकथने प्रसिद्ध झाल्याची नोंद केली आहे.

दलित आत्मकथनाची वैशिष्ट्यपूर्ण बाब म्हणजे लेखक स्वतःच्या जीवनाकडे केवळ वैयक्तिक सुख-दुःख म्हणून पाहत नाही. त्याच्या अनुभवामागे असणारी जातिव्यवस्था, सामाजिक सत्ता, आर्थिक विषमता आणि

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

मानवी प्रतिष्ठेचा प्रश्न तो उलगडतो. म्हणून या आत्मकथनांकडे साहित्याबरोबरच समाजशास्त्रीय दस्तऐवज म्हणून पाहणे आवश्यक ठरते.

पारंपरिक आत्मचरित्रामध्ये सामान्यतः लेखकाच्या व्यक्तिगत जीवनप्रवासाला केंद्रस्थान असते. त्याच्या बालपणापासून शिक्षण, व्यवसाय, कार्य आणि यशापर्यंतचा प्रवास कथन केला जातो. परंतु दलित आत्मकथनात 'मी'ची सीमा केवळ एका व्यक्तीपुरती मर्यादित राहत नाही. त्यामध्ये कुटुंब, जातसमूह, वस्ती, गाव, सामाजिक संस्था आणि व्यापक जातीय व्यवस्था यांचे वास्तव येते. त्यामुळे दलित आत्मकथनातील अनुभवांना केवळ लेखकाचे वैयक्तिक अनुभव मानावे की एका विशिष्ट सामाजिक संरचनेत जगणाऱ्या समुदायाचे प्रतिनिधिक अनुभव मानावे, हा महत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. त्याबरोबर दलित पुरुष आणि दलित स्त्री यांच्या अनुभवातील भिन्नता, भटक्या-विमुक्त समाजाचे वेगळेपण, शिक्षणामुळे निर्माण झालेले आत्मभान आणि सामाजिक चळवळींचा प्रभाव यांचाही विचार आवश्यक आहे.

प्रस्तुत अभ्यासाची प्रमुख समस्या अशी आहे की, मराठी दलित आत्मकथन साहित्य उपेक्षित समाजाच्या जीवनानुभवांना कोणत्या स्वरूपात अभिव्यक्त करते आणि त्या अनुभवांमधून भारतीय समाजातील जात, वर्ग, लिंग, सामाजिक बहिष्कार व परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचे कोणते वास्तव स्पष्ट होते?

उद्दिष्टे:

1. मराठी दलित आत्मकथन साहित्याचे समाजशास्त्रीय स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. दलित आत्मकथनातील सामाजिक उपेक्षा आणि जातीय विषमतेच्या अनुभवांचा अभ्यास करणे.
3. दारिद्र्य, भूक, श्रम आणि आर्थिक शोषणाच्या चित्रणाचे विश्लेषण करणे.
4. दलित आत्मकथनातील शिक्षण, आत्मभान आणि सामाजिक परिवर्तनाचे महत्त्व स्पष्ट करणे.
5. दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनातील जात आणि लिंगाधारित शोषणाचा वेध घेणे.
6. भटक्या-विमुक्त समाजाच्या आत्मकथनातून व्यक्त होणाऱ्या सामाजिक बहिष्काराचे स्वरूप समजून घेणे.
7. व्यक्तिगत अनुभवाचे सामूहिक सामाजिक इतिहासात होणारे रूपांतर स्पष्ट करणे.
8. मराठी दलित आत्मकथन साहित्याची वर्तमानकालीन सामाजिक प्रासंगिकता अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि समाजशास्त्रीय साहित्य-अध्ययन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. अभ्यास मुख्यतः दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. दया पवार यांचे बलुतं, लक्ष्मण माने यांचे उपरा, शरणकुमार लिंबाळे यांचे अक्करमाशी, लक्ष्मण गायकवाड यांचे उचल्या, शांताबाई कांबळे यांचे माज्या जल्माची चित्तरकथा, बेबी कांबळे यांचे जिणं आमुचं, ऊर्मिला पवार यांचे आयदान आणि किशोर शांताबाई काळे यांचे कोल्हाट्याचं पोर या प्रमुख आत्मकथनांचा केंद्रस्थानी विचार केला आहे. या ग्रंथांविषयीची प्रकाशनविषयक माहिती पडताळून घेण्यात आली आहे.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

मराठी दलित आत्मकथन साहित्य:

दलित आत्मकथन - 'मी'पासून 'आम्ही'कडे:

दलित आत्मकथनाचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील 'मी' हा पूर्णपणे व्यक्तिगत राहत नाही. लेखकाचे बालपण, घर, आई-वडील, शिक्षण आणि जीवनातील संघर्ष व्यक्त होत असताना त्या अनुभवामागे संपूर्ण समाजाचे वास्तव उभे राहते. दया पवार यांच्या बलुतंमध्ये व्यक्त होणारे दैन्य एका व्यक्तीपुरते मर्यादित राहत नाही. "ग्रामीण जातिव्यवस्थेतील महार समाजाचे स्थान, गावकुसाबाहेरील जीवन, आर्थिक अवलंबित्व आणि शहरात आल्यानंतरही पाठ न सोडणारी जातीय ओळख हे त्यातून पुढे येते. बलुतंची उपलब्ध प्रकाशन नोंदही त्याला दलित आत्मकथन म्हणून वर्गीकृत करते आणि ग्रामीण तसेच शहरी अनुभवविश्वाचा त्यात संगम असल्याचे अधोरेखित करते."²

येथे आत्मकथनाचा नायक स्वतःबद्दल सांगतो, पण वाचकाला त्या नायकामागे अनेक माणसे दिसतात. म्हणून दलित आत्मकथनातील व्यक्तिगत स्मृती ही सामूहिक सामाजिक स्मृती बनते. हीच बाब या साहित्याला स्वतंत्र समाजशास्त्रीय मूल्य देते. इतिहासाच्या अधिकृत नोंदींमध्ये अनेकदा न दिसणारे दैनंदिन अस्पृश्यतेचे व्यवहार, सामाजिक अंतर, जातीय शब्दप्रयोग, श्रम आणि मानहानी आत्मकथनांमध्ये जिवंत अनुभवाच्या रूपाने नोंदविले जातात.

जातिव्यवस्थेचे दैनंदिन वास्तव:

जातिव्यवस्था ही केवळ धार्मिक किंवा सैद्धांतिक संकल्पना नसून ती व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनात कशी उतरते, याचे प्रभावी दर्शन दलित आत्मकथनातून होते. पाणी कुठून घ्यायचे, कोणत्या वस्तीत राहायचे, कुठे बसायचे, कोणते काम करायचे, कोणाशी विवाह करायचा आणि समाजात व्यक्तीला किती प्रतिष्ठा मिळणार यांसारख्या प्रश्नांवर जातीय स्थानाचा प्रभाव होता. दलित आत्मकथन या सामाजिक नियंत्रणाला अमूर्त सिद्धांत म्हणून न मांडता जीवनातील अनुभवांच्या माध्यमातून व्यक्त करते.

लक्ष्मण माने यांच्या उपरा या आत्मकथनाच्या शीर्षकातच सामाजिक अस्तित्वाचे महत्त्वपूर्ण रूपक सामावले आहे. "स्थिर सामाजिक जगात एखाद्या माणसाला कायम 'बाहेरचा' समजले जाणे ही केवळ भौगोलिक नव्हे तर सामाजिक परिस्थिती आहे. उपलब्ध आवृत्तीनुसार उपरा हे आत्मकथन म्हणून प्रकाशित असून भटक्या-विमुक्त जीवनाशी संबंधित आहे."³ ललिता गोस्वामी यांच्या मते उपरामध्ये व्यक्त होणारी वेदना ही केवळ व्यक्तिगत हालअपेष्टांची कथा नाही, ती दलित आणि भटक्या जीवनावर कार्यरत असणाऱ्या सामाजिक संरचनेचे चित्रण आहे.⁴

जन्म, जात आणि ओळखीचे संकट:

व्यक्तीचा जन्म हा तिच्या नियंत्रणाबाहेर असतो, परंतु जातिव्यवस्थेत जन्म तिच्या सामाजिक ओळखीचे भवितव्य ठरवतो. अक्करमाशीमध्ये ही समस्या अत्यंत तीव्र स्वरूपात समोर येते. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनाचे शीर्षकच सामाजिक मान्यतेच्या प्रश्नाकडे निर्देश करते. "जातीय नियमांमध्ये न बसणाऱ्या जन्माला समाजाने दिलेली अवमानकारक ओळख व्यक्तीच्या संपूर्ण आत्मभानावर कशी परिणाम करते, हे या आत्मकथनातून उलगडते."⁵

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

लिंबाळे यांच्या अनुभवातून एक मूलभूत समाजशास्त्रीय प्रश्न उभा राहतो, एखाद्या व्यक्तीची ओळख तिने स्वतः निर्माण करावी की समाजाने तिच्यावर लादलेल्या जन्माधारित श्रेणींनी ती ठरवावी? दलित आत्मकथनातील संघर्ष याच टप्प्यावर मानवी प्रतिष्ठेच्या संघर्षात रूपांतरित होतो. लेखक सामाजिक व्यवस्थेने दिलेले नाव, दर्जा आणि कनिष्ठत्व सहज स्वीकारत नाही. तो त्या व्यवस्थेलाच प्रश्न विचारतो. त्यामुळे दलित आत्मकथन हे 'मी कोण आहे?' या वैयक्तिक प्रश्नाबरोबरच 'समाजाला मला कनिष्ठ ठरविण्याचा अधिकार कोणी दिला?' हा सामाजिक प्रश्न उपस्थित करते.

भूक, दारिद्र्य आणि श्रमाचे समाजशास्त्र:

दलित आत्मकथनांमध्ये भूक हा केवळ भावनिक किंवा साहित्यिक प्रसंग नसतो. तो आर्थिक विषमतेचा अनुभव असतो. अपुरे अन्न, असुरक्षित निवास, असंघटित श्रम, मजुरी आणि गावातील जातीनुसार वाटप झालेली कामे यांमधून सामाजिक स्तररचना स्पष्ट होते. पारंपरिक व्यवस्थेत काही समाजांना विशिष्ट प्रकारचे श्रम करण्यास बांधून ठेवले गेले. त्यामुळे आर्थिक दारिद्र्य हे केवळ व्यक्तिगत अपयशातून निर्माण झालेले नसून सामाजिक व्यवस्थेशी जोडलेले असल्याचे आत्मकथनातून जाणवते.

"लक्ष्मण गायकवाड यांच्या उचल्यात भटक्या-विमुक्त समाजावर लादण्यात आलेल्या सामाजिक संशयाची वेगळी बाजू दिसते."⁶ एखाद्या समूहाला आधीच संशयाच्या नजरेने पाहिले गेले तर त्या व्यक्तीला सामान्य नागरिकाप्रमाणे सामाजिक प्रतिष्ठा मिळविणे अधिक कठीण होते. रोजगार, स्थिर निवास, शिक्षण आणि सामाजिक विश्वास या सर्वांवर त्याचा परिणाम होतो. त्यामुळे दलित आणि भटक्या-विमुक्त आत्मकथनांतील दारिद्र्याचा विचार केवळ आर्थिक उत्पन्नाच्या अभावातून करता येत नाही. तो सामाजिक संधींच्या अभावाशी जोडून पाहावा लागतो.

शिक्षण - सामाजिक मुक्तीचा मार्ग:

मराठी दलित आत्मकथनांमध्ये शिक्षणाला विलक्षण महत्त्व आहे. शाळेत जाणे ही सामान्य गोष्ट वाटत असली तरी जातीय आणि आर्थिक वंचनेच्या वातावरणात शिक्षण मिळविणे ही संघर्षाची प्रक्रिया ठरते. शिक्षणामुळे व्यक्तीला केवळ नोकरीची संधी मिळत नाही, ती आपल्या सामाजिक स्थितीकडे नवीन दृष्टीने पाहू लागते. 'आपले जीवन असेच असले पाहिजे' ही नियतिवादी भावना कमी होते आणि 'हे जीवन बदलू शकते' असा विचार निर्माण होतो. "शांताबाई कृष्णाजी कांबळे यांच्या माज्या जल्माची चित्तरकथामध्ये दलित स्त्रीच्या जीवनात शिक्षणाने निर्माण केलेल्या परिवर्तनाला विशेष महत्त्व प्राप्त होते."⁷

शिक्षणाच्या प्रक्रियेत शाळा स्वतःच प्रत्येक वेळी समतावादी अवकाश असते असेही नाही. जातीय भेदभावाची मानसिकता शैक्षणिक संस्थांमध्येही दिसू शकते. त्यामुळे दलित विद्यार्थ्यांचा संघर्ष दुहेरी असतो त्याला विषयाचे शिक्षण घ्यायचे असते आणि त्याच वेळी स्वतःच्या मानवी प्रतिष्ठेची मान्यता मिळवायची असते. या संदर्भात शिक्षण हे केवळ ज्ञानप्राप्ती नसून सामाजिक गतिशीलता, आत्मसन्मान आणि परिवर्तनाची साधना ठरते.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

दलित स्त्री - जात आणि लिंगाच्या दुहेरी वास्तवात:

दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनाने दलित साहित्याला आणखी एक महत्वाची दिशा दिली. दलित पुरुषाच्या अनुभवात जातीय शोषण केंद्रस्थानी असते, दलित स्त्रीच्या जीवनात त्याच जातीय शोषणासोबत स्त्री म्हणून पितृसत्ताक मर्यादांचाही अनुभव येतो. "बेबी कांबळे यांचे जिणं आमुचं हे याचे महत्त्वपूर्ण उदाहरण आहे. त्याच्या इंग्रजी अनुवादाच्या प्रकाशकीय नोंदीनुसार मूळ मराठी आत्मकथन महार समाजाच्या जीवनातील जातीय आणि पितृसत्ताक वास्तव उलगाडते आणि व्यक्तिगत कथनाची सीमा ओलांडून सामाजिक, ऐतिहासिक आणि स्त्रीवादी आशय धारण करते."⁸

या आत्मकथनात दलित स्त्री केवळ सवर्ण व्यवस्थेकडून होणाऱ्या अन्यायाविषयी बोलत नाही, ती स्वतःच्या समाजातील स्त्री-पुरुष असमानतेकडेही लक्ष वेधते. यामुळे दलित स्त्रीचे लेखन कोणत्याही एका सत्तासंबंधावर थांबत नाही. दलित स्त्रीच्या श्रमाला घरात आणि बाहेर दोन्हीकडे महत्त्व असते, तरी निर्णयप्रक्रियेत तिचे स्थान मर्यादित असू शकते. दारिद्र्याचा भार, अपुरे अन्न, मुलांचे संगोपन, कौटुंबिक हिंसा आणि जातीय अपमान या अनुभवांचे परस्परसंबंध तिच्या जगण्यात स्पष्ट होतात. म्हणून दलित स्त्रियांचे आत्मकथन जात आणि लिंग यांचा स्वतंत्र विचार करण्याऐवजी त्यांच्या परस्पर छेदनातून निर्माण होणाऱ्या अनुभवांचा वेध घेते.

‘आयदान’ - स्त्रीच्या बदलत्या आत्मभानाचा प्रवास:

ऊर्मिला पवार यांच्या आयदानमध्ये दलित स्त्रीजीवनाच्या अनुभवासोबत काळानुसार घडणारे सामाजिक परिवर्तनही महत्वाचे ठरते. "‘आयदान’ हे पुस्तक दलित स्त्रीच्या ग्रामीण जीवनापासून बदलत्या सामाजिक परिस्थितीपर्यंतचा अनुभव मांडते."⁹ ‘आयदान’ ही संज्ञा स्वतःमध्ये श्रम, जात आणि स्त्रीजीवनाचे रूपक बनते. हातांनी केलेल्या कामाशी जोडलेली कौटुंबिक परंपरा, शिक्षणातून मिळणारे नवीन सामाजिक अवकाश आणि स्त्री म्हणून विकसित होणारे स्वतंत्र भान यांचा प्रवास यात दिसतो.

या आत्मकथनाचे महत्त्व असे की ते केवळ अत्याचारांची नोंद करत नाही. बदलानंतर निर्माण होणाऱ्या नव्या प्रश्नांचाही विचार करते. शिक्षण आणि नोकरीमुळे व्यक्ती पारंपरिक परिस्थितीतून बाहेर पडते, पण भूतकाळातील जातीय स्मृती सहज नाहीशा होत नाहीत. म्हणून सामाजिक गतिशीलता म्हणजे जुन्या ओळखीचे पूर्ण विस्मरण नव्हे. आधुनिक मध्यमवर्गीय अवकाशात प्रवेश केल्यानंतरही जात आणि लिंगाच्या अनुभवांचे ठसे व्यक्तीच्या स्मृतीमध्ये राहतात. यातून आत्मकथन भूतकाळाची नोंद न राहता भूतकाळ आणि वर्तमान यांच्यातील संवाद बनते.

भटक्या समाजातील स्त्री आणि मुलाचे जीवन:

दलित आत्मकथन साहित्याचा अनुभवविश्व एका जातीपुरता मर्यादित नाही. भटक्या, विमुक्त आणि परंपरागत लोककलांशी जोडलेल्या समाजांचे जीवनही आत्मकथनातून पुढे आले आहे. किशोर शांताबाई काळे यांचे कोल्हाट्याचं पोर हे या संदर्भात उल्लेखनीय आहे. त्यात कोल्हाटी समाजातील सामाजिक उपेक्षा, स्त्रीचे असुरक्षित जीवन, पित्याच्या ओळखीचा प्रश्न आणि शिक्षणासाठीचा संघर्ष केंद्रस्थानी असल्याचे प्रकाशकीय परिचयातून स्पष्ट होते."¹⁰

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

या आत्मकथनातील मुलाची ओळख आईच्या नावाशी जोडली जाते, ही बाब पारंपरिक पितृसत्ताक कौटुंबिक रचनेवर वेगळा प्रकाश टाकते. सामाजिक संरचनेत स्त्रीच्या शरीराशी आणि श्रमाशी जोडलेल्या शोषणाचे परिणाम पुढील पिढीवरही होतात. इथे उपेक्षा केवळ जातीय नसून जात, व्यवसाय, लिंग, दारिद्र्य आणि कौटुंबिक असुरक्षितता यांच्या एकत्रित परिणामातून तयार होते. ही आत्मकथने आपल्याला 'दलित' या शब्दातील अंतर्गत विविधता समजावून देतात. सर्व उपेक्षित समाजांचे अनुभव एकसारखे नसतात, त्यांच्या सामाजिक स्थितीनुसार उपेक्षेची रूपे बदलतात.

आंबेडकरी विचार आणि आत्मभान:

मराठी दलित आत्मकथनांच्या सामाजिक आशयाचे आकलन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक चळवळीच्या संदर्भाशिवाय अपूर्ण राहते. दलित साहित्यामध्ये शिक्षण, स्वाभिमान, मानवी समता, धार्मिक-सामाजिक चिकित्सा आणि संघटित प्रतिकार या मूल्यांना विशेष महत्त्व मिळाले. या मूल्यांनी लेखकाला आपले दुःख 'नशीब' म्हणून स्वीकारण्यापेक्षा त्यामागील सामाजिक रचना समजून घेण्याची दृष्टी दिली. शरणकुमार लिंबाळे यांच्या मते "दलित साहित्याची सौंदर्यदृष्टी परंपरागत रंजनकेंद्रित मापदंडांपेक्षा वेगळी असून तिच्या केंद्रस्थानी दलित जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव, स्वातंत्र्य, समता आणि न्यायाची आकांक्षा आहे."¹¹ त्यांच्या Towards an Aesthetic of Dalit Literature या समीक्षात्मक ग्रंथामध्ये दलित साहित्य आणि आंबेडकरवादाचा स्वतंत्रपणे विचार केला आहे.

यामुळे दलित आत्मकथनातील वेदना निष्क्रिय वेदना राहत नाही. ती प्रश्न विचारणारी वेदना होते. अपमानाची स्मृती सामाजिक जाणीवेत रूपांतरित होते आणि सामाजिक जाणीव प्रतिकाराचे रूप धारण करते. म्हणून दलित आत्मकथनाचे अंतिम उद्दिष्ट वाचकाकडून केवळ सहानुभूती मिळविणे नाही. ते समाजव्यवस्थेकडे चिकित्सकपणे पाहण्याची मागणी करते.

आत्मकथनातील भाषा - अनुभवाची सामाजिक भाषा:

दलित आत्मकथनांनी मराठी साहित्याच्या भाषेलाही महत्त्वपूर्ण आव्हान दिले. स्वतःचा अनुभव सांगताना लेखकांनी अभिजन किंवा कृत्रिम भाषेपेक्षा जीवनाशी थेट जोडलेली भाषा स्वीकारली. गाव, महारवाडा, झोपडपट्टी, भटक्या समुदाय, श्रमजीवी समूह आणि घरगुती जीवनातील शब्द आत्मकथनामध्ये आले. या भाषेला पारंपरिक साहित्यिक सौंदर्याच्या मापदंडांनी 'अशिष्ट' किंवा 'कठोर' म्हणणे सोपे होते, पण तिचे सामर्थ्य वास्तवाच्या थेटपणात आहे. दलित आत्मकथनातील भाषा अनुभवाला गुळगुळीत करत नाही. अपमान हा अपमान म्हणून, भूक ही भूक म्हणून आणि अन्याय हा अन्याय म्हणून व्यक्त होतो. त्यामुळे भाषेची अस्वस्थता हीच अनेकदा तिची सामाजिक प्रामाणिकता ठरते.

लिंबाळे यांच्या सौंदर्यविषयक मांडणीच्या आधारावर असे म्हणता येते की "दलित साहित्याचे मूल्यमापन केवळ परंपरागत कलात्मक निकषांनी न करता त्या लेखनाने व्यक्त केलेल्या जीवनानुभव आणि परिवर्तनवादी मूल्यांच्या संदर्भात करणे आवश्यक आहे."¹¹

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

वेदनेपलीकडील प्रतिकार आणि मानवी प्रतिष्ठा:

दलित आत्मकथन वाचताना भूक, अपमान, दारिद्र्य आणि हिंसेचे अनुभव मोठ्या प्रमाणात आढळतात. मात्र या साहित्याला केवळ 'वेदनांचे साहित्य' म्हणणे अपुरे ठरेल. कारण प्रत्येक आत्मकथनाच्या केंद्रस्थानी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात जगण्याची जिद्द आहे. शिक्षण घेणे, गाव सोडणे, नोकरी मिळविणे, लेखन करणे, संघटित होणे किंवा स्वतःच्या अनुभवाला सार्वजनिक स्वरूप देणे ही सर्व प्रतिकाराची रूपे आहेत. "दलित आत्मकथनांमध्ये सामाजिक बहिष्कार, दारिद्र्य आणि पितृसत्तेसोबत टिकून राहण्याचा संघर्ष, शिक्षण, रोजगार, राजकीय जाणीव आणि सामाजिक अस्मितेची प्रक्रिया वारंवार दिसते."¹² त्यांच्या अभ्यासात अशा जीवनकथांना आधुनिक भारतीय सामाजिक इतिहासाच्या मुख्य प्रवाहातील चित्रणांना आवश्यक पर्यायी दृष्टी देणारी साक्ष मानले आहे. यामुळे दलित आत्मकथनाचा नायक 'पीडित' या एकाच ओळखीत बंदिस्त राहत नाही. तो स्वतःच्या परिस्थितीचा अर्थ लावणारा, प्रश्न विचारणारा आणि बदलाचा प्रयत्न करणारा सक्रिय सामाजिक घटक बनतो.

दलित स्त्री आत्मकथन - अनुभवाच्या चौकटीचा विस्तार:

दलित स्त्रियांच्या लेखनामुळे दलित चळवळ आणि स्त्रीवादी विचार या दोन्हीसमोर नवीन प्रश्न उपस्थित झाले. जातीय शोषण समजून घेताना स्त्री-पुरुष असमानतेकडे दुर्लक्ष करता येत नाही आणि स्त्रियांचे प्रश्न समजून घेताना जातीय स्थिती दुर्लक्षित करता येत नाही.

या कारणामुळे माज्या जल्माची चित्तरकथा, जिणं आमुचं आणि आयदान यांचे महत्त्व केवळ आत्मकथन म्हणून राहात नाही. या ग्रंथांतून दलित स्त्रीचे घरातील स्थान, श्रम, मातृत्व, विवाह, हिंसा, शिक्षण आणि सार्वजनिक जीवनातील प्रवेश यांचे स्वतंत्र वास्तव समोर येते.

अलीकडील संशोधनातही ऊर्मिला पवार, बेबी कांबळे आणि शरणकुमार लिंबाळे यांच्या आत्मकथनांचा लिंगभेदाच्या संदर्भात स्वतंत्र अभ्यासविषय म्हणून विचार झालेला दिसतो. दलित स्त्रीचे लेखन सामाजिक ज्ञाननिर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे, कारण ती अनुभवाची आतली बाजू सांगते. निरीक्षकाला बाहेरून दिसणाऱ्या गरिबीपेक्षा त्या गरिबीच्या घरातील स्त्रीवर पडणारे परिणाम वेगळे असतात.

दलित आत्मकथन - सामाजिक इतिहासाचे पर्यायी साधन:

इतिहास सामान्यतः राजकीय घटना, संस्था, चळवळी आणि महत्त्वपूर्ण व्यक्तींच्या माध्यमातून लिहिला जातो. परंतु समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचा इतिहास समजण्यासाठी व्यक्तिगत स्मृतींचे महत्त्व मोठे आहे. दलित आत्मकथन अशा इतिहासासाठी महत्त्वाचे स्रोत ठरतात. एखाद्या कालखंडातील अस्पृश्यतेची प्रत्यक्ष पद्धत, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील जातीनुसार कामांचे विभाजन, शिक्षणातील अडथळे, शहराकडे स्थलांतर, सामाजिक चळवळींचा प्रभाव आणि पिढ्यांतील बदल यांची माहिती त्यातून मिळते.

मात्र आत्मकथन म्हणजे वस्तुनिष्ठ सरकारी नोंद नव्हे. ते स्मृतीतून लिहिलेले अनुभवकथन आहे. त्यामुळे प्रत्येक प्रसंगाला सार्वत्रिक सत्य मानणे योग्य होणार नाही. तरी विविध लेखकांच्या स्वतंत्र आत्मकथनांमध्ये समान प्रकारचे सामाजिक अनुभव पुन्हा-पुन्हा समोर येत असतील, तर ते त्या समाजरचनेचे गंभीर संकेत ठरतात. याच कारणामुळे दलित आत्मकथन साहित्य आणि समाजशास्त्र यांच्यात महत्त्वाचा संवाद निर्माण

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

होतो. समाजशास्त्र सामाजिक संरचनेचे सिद्धांत सांगते, आत्मकथन त्या संरचनेखाली जगणाऱ्या व्यक्तीचा अनुभव सांगते.

दलित आत्मकथनातील अनेक अनुभव विशिष्ट ऐतिहासिक काळाशी संबंधित असले तरी या साहित्याचे महत्त्व आज संपलेले नाही. कारण जातीय असमानतेचा प्रश्न केवळ भूतकाळाचा इतिहास म्हणून वाचता येत नाही. त्याचबरोबर आजच्या दलित समाजात शिक्षण, रोजगार, शहरीकरण, मध्यमवर्गाची वाढ, स्त्रियांचा सार्वजनिक सहभाग आणि डिजिटल माध्यमांमुळे नवीन प्रकारचे सामाजिक अनुभव निर्माण झाले आहेत. यामुळे जुन्या आत्मकथनांकडे आजच्या सामाजिक वास्तवाशी तुलना करण्यासाठीही पाहता येते. पूर्वी प्रत्यक्ष अस्पृश्यतेच्या स्वरूपात व्यक्त होणारी विषमता आज काही ठिकाणी सूक्ष्म सामाजिक अंतर, विवाहसंबंध, सामाजिक नेटवर्क, सांस्कृतिक पूर्वग्रह किंवा ओळखीच्या प्रश्नांमधून व्यक्त होऊ शकते.

दलित आत्मकथन आपल्याला समाजातील बदल मोजण्यासाठी एक नैतिक संदर्भ देते 'काय बदलले आणि अजून काय बदलणे बाकी आहे' हा प्रश्न विचारण्यास ते प्रवृत्त करते.

निष्कर्ष:

मराठी दलित आत्मकथन साहित्य हे आधुनिक मराठी वाङ्मयातील अत्यंत महत्त्वपूर्ण साहित्यप्रवाह आहे. त्याने साहित्याच्या केंद्रस्थानी अशा जीवनानुभवांना आणले, ज्यांना दीर्घकाळ सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे समान स्थान मिळाले नव्हते. बलुतं, उपरा, अक्करमाशी, उचल्या, माज्या जल्माची चित्तरकथा, जिणं आमुचं, आयदान आणि कोल्हाट्याचं पोर यांसारखी आत्मकथने व्यक्तिगत जीवनकथांच्या पलीकडे जाऊन भारतीय समाजातील जात, वर्ग, लिंग आणि सामाजिक बहिष्काराचे अनेक स्तर उलगडतात.

या आत्मकथनांचे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे उपेक्षित व्यक्तीला अभ्यासाचा 'विषय' म्हणून न ठेवता स्वतःच्या अनुभवाचा 'वक्ता' बनविणे. दलित व्यक्तीचे जीवन दुसऱ्याने सांगण्याऐवजी ती स्वतः आपल्या भाषेत, आपल्या स्मृतीतून आणि आपल्या मूल्यदृष्टीतून व्यक्त होते. याच कारणामुळे दलित आत्मकथनातील 'मी' सामाजिकदृष्ट्या 'आम्ही'मध्ये रूपांतरित होते. भूक, जातीय अपमान, श्रम, शिक्षण आणि संघर्ष यांचे व्यक्तिगत अनुभव संपूर्ण समाजाच्या इतिहासाचे प्रतिनिधित्व करू लागतात.

दलित स्त्रियांच्या आत्मकथनांनी या अनुभवविश्वाला अधिक व्यापक केले. त्यांनी जातीय शोषणाबरोबरच पितृसत्ताक संबंधांवरही प्रश्न उपस्थित केले. भटक्या-विमुक्त आत्मकथनांनी स्थिर समाजव्यवस्थेच्या बाहेर राहणाऱ्या समूहांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधले. म्हणून मराठी दलित आत्मकथन साहित्य हे केवळ उपेक्षित जीवनातील दुःखांचे वर्णन नाही. ते मानवी प्रतिष्ठेची मागणी, सामाजिक विषमतेची चिकित्सा, स्मृतीचे सामाजिक दस्तऐवजीकरण आणि परिवर्तनाची आकांक्षा यांचे साहित्य आहे. त्याचे वाचन सहानुभूतीसाठीच नव्हे, तर समाजातील विषमतेच्या संरचनांचे चिकित्सक आकलन करण्यासाठी आवश्यक ठरते.

Kavya Setu

A Multidisciplinary Open Access, Peer-Reviewed Refereed Journal

Impact Factor: 7.2

ISSN No: 3049-4176

संदर्भसूची:

1. Bhongle Rangrao, "Dalit Autobiographies: An Unknown Facet of Social Reality." Indian Literature, Vol. 46, No. 4 (210), Sahitya Akademi, New Delhi, July–August 2002, Page No. 158–160.
2. पवार दया, बलुतं, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, 1978, पृ. क्र. 203.
3. माने लक्ष्मण, उपरा, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, 1980, पृ. क्र. 156.
4. Goswami, Lalita. "Of an Autobiography in Marathi: The Anguish of a Dalit: A Study of Lakshman Mane's Upara." Indian Literature, Vol. 31, No. 2. Sahitya Akademi, New Delhi, 1988, Page No. 138.
5. लिंबाळे शरणकुमार, अक्करमाशी, दिलीपराज प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, 1984, पृ. क्र. 118.
6. गायकवाड लक्ष्मण, उचल्या, साकेत प्रकाशन प्रा. लि., छत्रपती संभाजीनगर, 2018, पृ.क्र. 216.
7. कांबळे शांताबाई कृष्णाजी, माज्या जल्माची चित्तरकथा, सुगावा प्रकाशन, पुणे, चौथी आवृत्ती, 2009, पृ.क्र. 150.
8. Kamble Baby. The Prisons We Broke. Translated by Maya Pandit. Hyderabad : Orient BlackSwan, 2nd ed., 2018, Page No. 200
9. पवार ऊर्मिला, आयदान, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, 2003, पृ.क्र. 271.
10. काळे किशोर शांताबाई, कोल्हाट्याचं पोर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, 1994, पृ.क्र. 116.
11. Limbale Sharankumar, Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies, and Considerations. Translated by Alok Mukherjee, Orient Longman, New Delhi, 2004, Page No. 176
12. Queen, Christopher. "Reading Dalit Autobiographies in English: A Top Ten List." CASTE: A Global Journal on Social Exclusion, Vol. 2, No. 2. Waltham, Massachusetts : Brandeis University, 2021, Page No. 281